

94(497.11)"1941"
343.819.5(497.11)"1941"
341.322.5/.6 (497.11)"1941"
COBISS.SR-ID 83804425

Језик рада: Српски
Примљен: 05. 09. 2022.
Прихваћен: 12. 10. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Милан Кољанин, виши научни сарадник
Институт за савремену историју
Београд, Република Србија
E-mail: mbkoljanin@gmail.com

УЛОГА ЛОГОРА У ГУШЕЊУ УСТАНКА У СРБИЈИ 1941. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: После агресије сила Осовине и поделе државне територије Југославије, априла 1941. године, мрежа немачких логора се проширила на немачко окупационо подручје у Србији. Главни разлог за њено стварање била је потреба за гушењем масовног устанка у лето и јесен 1941. године. Осим масовног интернирања устаника и мушког становништва са подручја војних операција, у логоре су затварани јеврејски и делимично ромски мушкарци, за које је то значило сигурну смрт. Интернирани су и други стварни или потенцијални противници окупације, пре свега комунисти и њихови симпатизери, затим истакнути интелектуалци и лица демократских убеђења. Несразмерна војна премоћ окупационих немачких снага имала је кључну улогу у сламању устанка у Србији у јесен 1941. године. Она је праћена масовним стрељањем и интернирањем српског цивилног становништва, што је великим делом допринело сламању устанка током октобра и новембра те године. После сламања устанка интернирано је целокупно преостало јеврејско становништво и убијено до почетка маја 1942. године. Средином јула 1942. окончано је формирање мреже сталних логора која је покривала територију окупиране Србије, која је служила до самог краја окупације, октобра 1944. године.

Рад је написан на основу објављених и архивских извора, периодике и историографске литературе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други светски рат, Југославија, Србија, окупација, устанак, стрељања, Холокауст, логори, интернирање

Затварање политичких противника режима у новоосноване логоре био је један од првих корака успостављене власти немачке националсоцијалистичке партије јануара 1933. године. Пракса затварања, тортуре и убијања у све већој мрежи концентрационих логора била је иманентна нацистичком режиму, односно „новом европском поретку“, који се никада није у потпуности уобличио.¹ Логори су имали и своју важну радну функцију која је са отпочињањем рата, септембра 1939, добијала на значају. Радна функција логора нарочито је порасла после немачког пораза пред Москвом, почетком децембра 1941. године. Тада је постало јасно да је „муњевити рат“ заустављен, што је условило све већу потребу за присилном радном снагом.²

С ширењем подручја под окупацијом или контролом нацистичке Немачке ширила се и мрежа концентрационих и радних логора, тако да су неки од највећих логора изграђени управо у окупираним земљама, пре свега у Пољској. Део тог система били су и немачки логори у окупираној Србији. Посебан тип чинили су логори уништења, намењени искључиво за масовно убијање Јевреја током „коначног решења јеврејског питања“ (Холокауста).³ Рад страних радника и присилни рад заточеника из великог дела Европе добијали су прворазредни значај за националсоцијалистички привредни систем. Њихов број је стално растао, тако да је августа 1944. године достигао 7.615.970 особа. Међу њима је било 5.721.883 цивилних лица и 1.930.087 ратних заробљеника.⁴

Војни пуч 27. марта 1941. и формирање владе генерала Симовића били су знак за немачко вођство да је ситуација на Југоистоку и даље несигурна уочи планираног напада на Совјетски Савез. За Хитлера су главни кривци за овакав развој догађаја били Срби, тако да су се и напад на Југославију и окупациони режим заснивали на принципу „кажњавања Срба“. После брзог слома југословенске војске, бечким договором Немачке и Италије, 22. априла 1941, југосло-

¹ Milan Ristović, *Nemački 'novi poredak' i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar; 1991), passim; Mark Mazover, *Mračni kontinent. Evropa u dvadesetom veku*, prevod sa engleskog Aleksandra Dragosavljević, (Beograd: Arhipelag, 2011), 169–180.

² Richard J. Evans, *The Third Reich at War 1939–1945*, (London: Allen Lane, 2008), 321–327.

³ Сол Фридлендер, *Године истребљења. Нацистичка Немачка и Јевреји 1939–1945*, превела с енглеског језика Миљана Протић, (Београд: Завод за уџбенике, 2013), 482–513.

⁴ Ulrich Herbert, *Geschichte der Ausländer Beschäftigung in Deutschland 1880 bis 1980. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*, (Berlin-Bonn: J. H. W. Dietz) 1986, 144–145. Видети и: Sanela Schmid, Milovan Pissari (ur.), *Prinudni rad u Srbiji. Proizvođači, korisnici i posledice prinudnog rata 1941–1944*, Zbornik radova, (Beograd: Centar za istraživanje i edukaciju o Holokaustu, 2018).

венска државна територија подељена је на окупационе зоне и интересне сфере. Делови Југославије су окупирани и анектирани од суседа, у централном делу земље формирана је велика усташка хрватска држава, а у умањеној Србији успостављена је немачка војна управа.⁵ У немачким заробљеничким логорима остали су само Срби и делом Словенци, као и Јевреји које је то спасило од уништења.

Основни циљеви немачке окупационе политике били су максимална експлоатација економских потенцијала Србије и њихово укључивање у ратну производњу. То се односило како на пољопривреду и индустрију, тако и на руднике и радну снагу. Посебан значај имали су рудник бакра Бор, у нешто мањој мери Трепча и неки други рудници.⁶ Убрзо после уласка немачких трупа у великим делом разрушени Београд, 12/13. априла 1941, успостављени су окупациони органи власти на челу са војним заповедником у Србији. Окупационо подручје је подељено на четири обласне војне комаде (*Feldkommandantur*), а оне на десет окружних војних команди (*Kreiskommandantur*), док су у градовима успостављене месне војне команде (*Ortskommandantur*). Војном заповеднику били су подређени Командни штаб за војна питања и Управни штаб, којем је била подређена целокупна окупациона и српска управа. Формално подређени војном заповеднику, а истовремено и својим берлинским централама, били су представник Министарства спољних послова, генерални опуномоћеник за привреду у Србији, као и руководиоци Оперативне групе Полиције безбедности и Службе безбедности (*Einsatzgruppe der Sipo und des SD*) и испоставе војнообавештајне службе (*Abwehrstelle*).⁷

Већ неколико дана после формирања окупационе управе обновљен је рад српске администрације, прво у Београду, затим и у другим деловима земље. Савет комесара, централни орган српске управе, установљен је 30. априла 1941. године. На његовом челу био је Милан Аћимовић, предратни каријерни полицајац и кратко време министар унутрашњих послова у влади Милана Стојадиновића. Обновљен је рад свих министарстава, осим министарстава спољних послова и одбране. Сва министарства била су под контролом одговарајућих одсека у Управном штабу, при чему је Министарство уну-

⁵ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 97–132.

⁶ Karl-Heinz Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–1944*, (Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, 1986), 220–254; Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2002), passim.

⁷ Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944. (Sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan*, (Beograd, Istorijski arhiv Beograda, 1979), 69–78.

трашњих послова било и у надлежности Оперативне групе полиције. Обновљени су и нижи органи власти, бановине, срезови, општине и градске управе (поглаварства).

Окупациона управа је испољила велико неповерење према српској управи, што је проистицало из општег врло негативног става према српском народу. То није мењала ни чињеница да је окупатор међу истакнутим људима српске управе (Драгомир Јовановић, председник Савета комесара Милан Аћимовић и други) имала своје поуздане сараднике од пре рата. Од самог почетка немачке окупације, у Србији су узимани таоци и наређиване су најоштрије мере за сваки покушај отпора. То се показало већ 21. априла 1941, када је због погибије једног немачког официра и рањавања друге двојице спаљено село Доњи Добрић, а становништво изложено тортури. Крајем истог месеца командант Друге армије фелдмаршал Фон Вајкс је издао заповест да се за сваког убијеног немачког војника стреља 100 Срба. Појединачна и групна стрељања за нападе на немачке војнике праћена су узимањем талаца, што је настављено током маја и јуна 1941. године.⁸

Окупационе власти су уочиле да се становништво држи пркосно и да се пролазници не уклањају пред немачким војницима. Београдска окружна команда је упозоравала јавност да ће се такви случајеви убудуће строго кажњавати.⁹ Иако су окупационе, али и колаборационистичке српске власти сматрале да је комунистичка организација њихов потенцијално главни противник, однос према комунистима је до напада на Совјетски Савез био уздржан. Ипак, већ током маја 1941, у складу с наређењима окупационих власти, српске власти су појачале контролу комуниста и њихових симпатизера, па је планирано њихово интернирање. Према извештају команде жандармерије, од 26. маја 1941, проучавало се „отварање концентрационог логора, где ће бити доведена сва по јавни ред и поредак опасна лица”.¹⁰

Напад нацистичке Немачке и њених савезника и сателита на Совјетски Савез, 22. јуна 1941, био је уједно почетак „рата уништења”, односно масовног и систематског убијања непожељних категорија становништва на окупираним подручјима, пре свега војних старешина, припадника државног апарата и Јевреја. За нацистичку Немачку то је био рат против „јудео-бољшевизма”, али и рат за „животни простор” (*“Lebensraum”*) на територији уништеног Совјетског Савеза. Планирано је пресељавање и убијање десетина милиона њених сло-

⁸ Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, (Београд: Рад, 1970), 33–35.

⁹ „An die Bevölkerung Belgrads”, „Становништву Београда”, *Ново Време*, 23. мај 1941, 1.

¹⁰ Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, knjiga 1, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1989), 40.

венских становника и свих Јевреја.¹¹ Почетак рата на Истоку био је знак за почетак великих хапшења у Србији, јер се очекивало да ће почети оружана акција комуниста против окупатора. Шеф Управног штаба Турнер је, 22. јуна 1941, наредио шефу комесарске управе Аћимовићу затварање свих комуниста, као и да за њих организује концентрациони логор. Наредних дана следио је талас хапшења која су вршиле и немачка и српска полиција, па је до краја јуна ухапшено преко 700 људи. Већ 22. јуна почела су и прва интернирања и организовање логора. Локалне власти у Панчеву, које су биле у рукама немачке националне мањине, похапсиле су више десетина лица и затвориле их у логору организованом у некадашњој фабрици свиле, који се у изворима наводи као „Свилара”. До краја месеца логор је распуштен.

Српске власти су за логор у Београду одабрале касарну 18. пешадијског пука на Дедињу (Бањици), где су први затвореници доведени 9. јула 1941. године. Логор је био под немачком командом и имао је званичан назив Прихватни логор Дедиње (Анхалтелатер Дедиње). У српским документима његов назив је био Концентрациони логор Београд-Бањица.¹² Иако је логор првобитно требало да служи за подручје Београда и околине, од краја августа је постао централни немачки логор у окупираној Србији.¹³ С нападом нацистичке Немачке на Совјетски Савез, и у окупираној Србији је отпочела снажна антијеврејска пропаганда у којој је болшевизам (комунизам) идентификован са Јеврејима. Рат против Совјетског Савеза означио је почетак остварења последње фазе нацистичке антијеврејске политике (Холокауста) – фазе потпуног физичког уништења свих Јевреја на подручјима под доминацијом нацистичке Немачке.

Почетком јула 1941. почеле су прве саботаже по градовима окупирани Србије, које су организовали припадници комунистичког покрета отпора, чему је следило организовање првих партизанских војних јединица (одреда). Од средине маја 1941. организовао се и ројалистички (четнички) покрет отпора, који ће се, самостално или у сарадњи са партизанским јединицама, укључити у оружану борбу

¹¹ R.J. Evans, *The Third Reich at War*, 170–186. Према немачким подацима, од 5,7 милиона совјетских ратних заробљеника у немачким логорима живот је изгубило око 3,3 милиона (58%), али је тај број вероватно знатно већи; исто, 185. Укупан број страдалих грађана Совјетског Савеза процењен је на 25 милиона.

¹² Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, knjiga 1, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1989), 17–56; Evica Micković, Milena Radojičić, „Koncentracioni logor Beograd-Banjica u okupiranom Beogradu – arhivska građa”, u *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*, tom I, Evica Micković, Milena Radojičić, (prir.), (Београд: Istorijski arhiv Beograda, 2009), 50 (dalje: *Logor Banjica. Logoraši*).

¹³ Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године*, (Београд: Институт за савремену историју, 1998), 224–234.

против окупатора, али не задуго.¹⁴ Следила су стрељања све већих група талаца, о чему је јавност обавештавана путем плаката и обавештења на првим странама дневних новина. Готово увек је истицано да су уз комунисте стрељани и Јевреји.¹⁵ Немачка пропаганда у окупираној Србији, са њом и контролисана српска пропаганда, означавала је Јевреје као подстрекаче, вође и финансијере устанка и као колективитет су означени одговорним за сваки чин отпора. Током лета и јесени 1941. масовно уништење јеврејских мушкараца достизало је врхунац, али се јавност о томе није обавештавала. Последњи пут је јавно оглашено стрељање једне групе 4. новембра 1941, када је објављено да је због препада на немачког стражара стрељано „100 комуниста и јевреја”.¹⁶

У логору на Бањици налазио се велики број талаца који су били предвиђени за масовна стрељања „у оквиру мера одмазде”, како су то називали окупациони органи. До краја августа 1941, према немачким изворима, стрељано је око 1.000 српских талаца.¹⁷ Логор на Бањици представљао је зачетак мреже логора која је постепено обухватила целу окупирану Србију.¹⁸ Због великог ширења устанка и сурових мера за његово гушење, осим сталних логора, какав је био логор на Бањици, формиран су и привремени логори и сабиралишта заточеника. И велике групе од више хиљада људи у Краљеву и Крагујевцу су пре стрељања, октобра 1941, биле на кратко затворене у објектима који су могли да послуже за смештај великог броја људи. После боравка у привременим логорима заточеници су упућивани или на стрељање, или у сталне логоре, из којих су такође одвођени за губилишта. Септембра 1941. формиран је логор на Црвеном крсту у Нишу (Прихватни логор Ниш, *Anhaltelager Nisch*), у којем су интернирани заточеници из јужне Србије.¹⁹

¹⁴ Звонимир Вучковић, *Сећања из рата*, (Београд: ИП Чича, 1990), 81–11; ; Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, књига прва (Београд: Српска реч, 1999), 93–164.

¹⁵ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, том I, *Borbe u Srbiji 1941 god.* (Београд: Војно-историјски институт Југословенске армије, 1949), том I, књ. 1, 345, Војни заповедник на Југоисток – Врховној команди оружане силе: Дневни извештај од 6. VII 1941; (даље: *Zbornik NOR*); „Саопштење”, *Ново Време*, 6. 7. 1941, 1.

¹⁶ „Одмазда за кукавички препад”, *Ново Време*, 4. 11. 1941, 1.

¹⁷ Klaus Schmider, *Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941–1944*, (Hamburg–Berlin–Bonn: Verlag E.S. Mittler & Sohn GmbH, 2002), 59.

¹⁸ Venceslav Glišić, „Concentration camps in Serbia (1941–1944)”, у *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, (Belgrade: The Institute for Contemporary History, Narodna knjiga, 1977), 691.

¹⁹ Мирослав М. Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, (Београд–Ниш: Институт за савремену историју, Народна књига, Општински одбор СУБНОР Ниш, 1983).

Посебну категорију затвореника у логорима у Србији чинили су Јевреји и Роми и одвијало се у оквиру „коначног решења јеврејског питања”, односно потпуног уништења јеврејског народа у Европи (Холокауста). По правилу, Јевреји су већ после неколико дана по довођењу у логор на Бањици стрељани, најчешће на војном стрелишту крај села Јајинци. Прва велика група Јевреја из Београда, њих 187, ухапшена је 14. септембра 1941. и стрељана три дана касније крај села Бежанија у близини Земуна.²⁰ Јевреји су интернирани и у другим градовима Србије и за њих су организовани и посебни логори, у Шапцу и у Београду.

Око 1.000 јеврејских избеглица из средње Европе, интернирано је 20. јула 1941. у Шапцу, у војним објектима (пионирским баракама) на реци Сави. У истом логору су после месец дана заточени и шабачки Јевреји. Током масовних стрељања у октобру 1941. убијени су Јевреји (мушкарци) избеглице из Средње Европе, као и Јевреји из Шапца, интернирани у овом логору. Њихове породице су, крајем јануара 1942, депортоване у Јеврејски логор Земун.²¹ Логор на Сави је, после депортовања Јевреја, служио за интернирање припадника партизанског Народноослободилачког покрета, а почетком 1942. и за велику групу четника из источне Босне. Постојао је до пред крај окупације Шапца, 19. септембра 1944, као једини логор у западном делу окупиране Србије.²²

Највећи логор за Јевреје организован је у Београду, у Топовским шупама на Аутокоманди. Од 22. августа 1941. ту су интернирани Јевреји протерани из Баната, током октобра и Јевреји из Београда, а крајем истог месеца и Роми из Београда и околних села.²³ Логор је постојао до почетка децембра 1941. до када су убијени готово сви јеврејски и ромски заточеници. У јеврејском пролазном логору у Топовским шупама налазио се највећи број талаца који су предвиђени за масовна стрељања у јесен 1941. због немачких губитака у борбама са устаницима.²⁴

Током лета и јесени 1941. устанак је достигао велике размере, тако да се ван контроле окупатора нашла велика територија у централној и западној Србији. То је било време када су немачке снаге постизале велике победе над Црвеном армијом и напредовале у дубину територије Совјетског Савеза. Нацистичко руководство је одлучило да сломи устанак у Србији не само великом војном акцијом, него и драконским

²⁰ *Logor Banja. Logoraši*, 77–92, r. br. 234–420, 459–462. Sa njima su streljana i četvorica jevrejskih zatočenika dovedena iz logora u Topovskim šupama.

²¹ Milan Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta”, u: *Kladovo transport*, urednik Andrej Mitrović (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006), 84–98.

²² Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, (Novi Sad: SUBNOR Srbije, 1967), 125–226.

²³ Milovan Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*, (Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2014), 102–111.

²⁴ Милан Кољанин, „Логори у Топовским шупама на Аутокоманди у Београду (1941–1944)” (у штампи).

репресивним мерама које су требале да погоде што шири круг становника. На основу Хитлерове директиве о гушењу устаничког покрета, Врховна команда немачких оружаних снага је, 16. септембра 1941, издала наређење о стрељању 100 „комуниста”, односно српских талаца за убијеног, односно 50 за рањеног немачког војника или припадника немачке националне мањине.²⁵ За опуномоћеног и командујућег генерала у Србији постављен је генерал Франц Беме (*Franz Böhme*), иначе аустријски Немац. Из Француске је у Србију упућена 342. пешадијска дивизија под командом генерала Валтера Хингхофера, који је раније такође био аустријски официр. И сама дивизија је великим делом била састављена од аустријских Немаца. Наређења за поступање са устаницима била су не само изузетно сурова већ и прожета снажним анти-српским ресантиманом и предрасудама, јер су у Првом светском рату претрпели велике губитке управо на овом подручју Србије.²⁶

Војна акција за гушење устанка у Србији отпочела је масовним стрељањима на просторима војних операција, пре свега у западној Србији, на простору Мачве, Јадра и Поцерине, а затим и на другим подручјима и у градовима. Масовна стрељања су вршена над мушким становницима градова око којих су вођене борбе са устаницима, какав је случај био у Шапцу и Краљеву. Међутим, масовно су стрељани и становници Крагујевца, мада у самом граду није било устаничких акција. Ради сламања устанка новоформирани су привремени или стални логори. То се показало већ у припреми и током велике немачке војне операције у Шапцу и западној Србији, септембра и октобра 1941. године. То је било највеће подручје у окупираној Србији у којем је дошло до масовних стрељања, интернирања становништва и уништења материјалних добара.

Према наређењу генерала Бемеа од 21. септембра 1941, „безобзирне мере морају бити застрашујући пример, што ће се за кратко време прочути по целој Србији”.²⁷ Све који су учествовали у борбама требало је третирати као герилце, а насеља из којих се пуцало спалити. „Целокупно мушко становништво од 15 до 60 година требало је интернирати у сабиралишта заробљеника (*Gefangenen-Sammelstellen*) и касније употребити за радове. Целокупно женско становништво је требало користити за исте радове. Заробљенике је требало упутити у концентрационе логоре северно од реке Саве, које ће устројити Војни заповедник Србије. Жен-

²⁵ *Zbornik NOR*, том I, knj. 1, 431–432.

²⁶ Walter Manoschek, *‘Serbien ist judenfrei’. Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/41*, (München: R. Oldenbourg Verlag, 1993), 32, 60; Бен Х. Шепард, *Терор на Балкану. Немачка војска и партизански начин ратовања*, превела с енглеског Алиса Кољеншић Радић, (Београд: Магелан Прес, 2014), 146–147, 156–157. Превод ове вредне књиге је пример све чешће праксе наших издавача да не ангажују стручне редакторе превода. Овде је презиме генерала Бемеа (*Böhme*) преведено као Бом.

²⁷ *Zbornik NOR*, том I, knj. 1, 450.

ско становништво је требало потиснути према планини Цер, а села и селаше спалити”.²⁸ Војна операција је отпочела 24. септембра 1941. преласком 342. дивизије преко реке Саве у Шабац који су нападале снаге оба покрета отпора – комунистичког и ројалистичког. Дан пре почетка напада генерал Беме је наредио интернирање свих мушкараца у Шапцу, од 14 до 70 година, и њихово пребацивање у концентрациони логор који ће се уредити северно од реке Саве. О генералном ставу према српском становништву говори одредба из поменутог наређења да треба разоружати српске чиновнике, полицију и жандармерију и одмах их стрељати ако учествују у борбама против немачких оружаних снага.²⁹

Ухапшено је око 5.000 Шапчана, међу којима је било и старијих дечака, а припадници српског управног апарата су, после провере, убрзо пуштени. Похапшени су пребачени преко Саве у Кленак, а затим су у „крвавом маршу” дотерани у импровизовани логор у селу Јарак.³⁰ Одатле су враћени у Шабац и, 30. септембра 1941, интернирани у привременом логору формираном у војним касарнама на Сењаку, Пролазном логору Шабац (*Durchgangslager Šabac*). Осим Шапчана, у логору је заточено и више хиљада сељака из мачванских села за које се сумњало да сарађују са устаницима. Следице су истраге, а затим и масовна стрељања. Током октобра интерниране су нове велике групе цивила, партизана и четника заробљених у борбама.

Током октобра заточеници су систематски испитивани и мучени, а немачка полиција је добила помоћ из Одељења специјалне полиције из Београда. Они који су препознати, или су осумњичени као устаници, стрељани су, а део заточеника је sukcesивно пуштан. Према извештајима немачке полиције и генерала Бемеа, у шабачком логору је од 9. до 20. октобра 1941. било око 22.000 заточеника.³¹ Десет дана касније у логору их је било 16.445.³² То је изазвало незадовољство команданта 342. дивизије генерала Хингхофера који је сматрао да ће тиме бројни устаници и њихови симпатизери моћи да се сакрију, што може довести до обнављања борби.³³ Међутим, шабачки логор у касарнама на Сењаку се показао као непогодан за интернирање великог броја људи из више разлога, па се тражило трајно решење.

²⁸ Исто, 451. Наређење генерала Бемеа је следило наређење Више команде LXV о чишћењу лука Саве од 18. септембра 1941; исто, 439. Овим наређењем је предвиђено интернирање свих мушкараца старијих од 14 година у концентрационом логору који ће образовати дивизија.

²⁹ Исто, 454–455.

³⁰ W. Manoschek, 'Serbien ist judenfrei', 63–66; K. Schmider, *Partisanenkrieg in Jugoslawien*, 70.

³¹ *Zbornik NOR*, том I, knj. 1, 498, 544.

³² Исто, 571.

³³ K. Schmider, *Partisanenkrieg in Jugoslawien*, 71–72.

Немачки команданти су намеравали да за угушење устанка организују један велики концентрациони логор, који би био централни логор у Србији и због безбедности био заклоњен од спољашњег света. У штабу генерала Бемеа, 6. октобра 1941, одлучено је да се тај логор организује крај села Засавице поред Саве, на самом ободу окупационе територије у Србији. Предвиђено је да у први мах буде импровизован логор за 30.000 људи, а касније да се организује стварни логор.³⁴ Више података о планираном логору може се сазнати из извештаја Оперативне групе полиције (*EG Sipo – SD*) из Београда који је прослеђен берлинској централној установи 9. октобра 1941. „За ухапшена лица приликом акције чишћења, коју је извела војска, као и за остала лица која је немачка војска ухватила, у луку Саве код Митровице, подићи ће се сабирни логор. Овај логор подићи ће Организација Тот. Он ће у прво време имати капацитет за 50.000 људи, који се може повећати на 500.000. Логор ће бити изграђен по типу немачких концентрационих логора. Управа логора је у рукама Оперативне групе Полиције безбедности и СД”. Било је предвиђено да простор логора буде дужине 12 км и ширине 3,5 км. Северна граница била би река Сава, а јужна мочварни терен око реке Засавице. Простор будућег логора био би доступан само са северне стране, из града Сремске (тада Хрватске) Митровице, односно из Независне Државе Хрватске.³⁵ На изградњи логора у Засавици ангажовани су заточеници из логора на Сењаку у Шапцу за које је организован посебан пролазни логор са ознаком 183 (*Durchgangslager 183*, скраћено: *Dulag 183*).³⁶ У атару овог села вршена су масовна стрељања заточеника из шабачког логора, међу њима и јеврејских избеглица из средње Европе које је рат затекао у Шапцу. Пошто су становници села расељени, заточеници из шабачког логора су отпочели изградњу новог логора.

Изградњу логора је обезбеђивао један батаљон из састава 718. пешадијске дивизије, која је била стационирана у НДХ. Између управе логора у изградњи и ове јединице дошло је до размимоилажења јер није обезбеђен довољан број радника за изградњу логора, а искрсле су и нове тешкоће. Показало се да је избор локације за тако велики

³⁴ W. Manoschek, 'Serbien ist judenfrei', 66–67.

³⁵ *Zbornik NOR*, том I, knj. 1, 498–499; *Zbornik NOR*, том XII, knj. 1, 486–487; W. Manoschek, 'Serbien ist judenfrei', 66–67. На значај изградње логора у Засавици и његову везу са решењем „јеврејског питања” указано је у књизи М. Кољанина *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, 45–48, објављеној 1992.године. Исте или сличне закључке изнео је В. Маношек у својој књизи *Serbien ist judenfrei*, објављеној 1993.године.

³⁶ М. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, 45–46. Овај и будући логор на Београдском сајмишту нису идентични, како је навео В. Глишић у књизи *Teror i zločini*, 88–89.

логор био погрешан. Наступио је кишни период, земљиште се брзо претворило у глиб, сви бунари питке воде су постали неупотребљиви. Било је јасно да би снабдевање логора из удаљеног Шапца било отежано. Поред тога, смештај великог броја људи у логору у изградњи под ведрим небом брзо би довео до ширења болести и смрти бројних заточеника. Команда Дулага 183. је о свему томе, 27. октобра 1941, обавестила генерала Бемеа, наводећи да се под таквим условима не може уредити концентрациони логор. Одмах затим, у штабу генерала Бемеа донета је одлука да се прекине изградња логора у Засавици и да се затвореници који су га градили врате у шабачки логор. Команда Дулага 183. била је повучена и од 30. октобра 1941. била на располагању.³⁷ Према истим изворима, тада је генерал Беме наредио да се нови централни концентрациони логор за Србију уреди на некадашњем Београдском сајмишту, које је тада било на територији НДХ, односно града Земунa. Команда Дулага 183. предала је бодљикаву жицу из логора у Засавици организацији Тот у Земуну, која је употребљена за огорађивање новог логора. Било је предвиђено да се по изградњи логора „не пре 1. децембра 1941.“ тамо депортују сви затвореници из логора у Шапцу.³⁸ Међутим, логор на Београдском сајмишту добио је другу сврху, а депортовање заточеника из Шапца и других логора у Србији је одгођено до почетка маја наредне године.

Изградња логора у Засавици и друге мере које су немачке окупационе власти предузимале за сламање устанка у Србији били су уско превезани за „коначним решењем јеврејског питања“. После напада на Совјетски Савез и акција покрета отпора, Јевреји су били међу првим жртвама стрељања „за одмазду“. Иницијативу да се Јевреји у Србији уништавају путем одмазди дао је шеф Оперативне групе полиције СС-пуковник др Вилхелм Фукс (*Wilhelm Fuchs*). У својој изјави пред југословенским истражним органима, 1946. године, Фукс је навео следеће: „Од Фирера је постојала директива да се Јевреји имају уништити ако алииране [савезничке, прим. аутора] снаге наставе са својим нападима на немачке градове. Како су ваздушни напади настављени и даље, то су и Јевреји имали бити уништени сходно Фиреровом горњем наређењу. Ја сам предложио шта-

³⁷ Према извору који је навео В. Маносhek (*Serbien ist judenfrei*, 76), логор је распуштен 29.октобра 1941. Према извору који је користио М. Кољанин (*Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, 46), логор је распуштен један дан раније. У извештају шефа позадинске службе у штабу генерала Бемеа 30.октобра 1941. је наведено: „а) Команда пролазног логора 183 после распуштања концентрационог логора у Засавици (услед на дошле воде), повучена; стоји на расположењу.“ *Zbornik NOR*, том I, књ. 1, 574.

³⁸ W. Manoschek, *Serbien ist judenfrei*, 76; M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, 46–47.

бу заповедника Србије да се Јевреји уништавају путем одмазди”.³⁹ Овај предлог је прихваћен и, као жртве првих стрељања, у штампи су навођени „комунисти и Јевреји”. У складу с тим, издавана су и посебна наређења. Већ 21. јула 1941. шеф Војноуправног штаба Харалд Турнер је наредио обласним и окружним војним командама да као таоце за одмазду треба првенствено узимати Јевреје и Роме. „Њихове жене и децу треба покупити и пребацити у неки сабирни логор да би се Србија очистила од њих”.⁴⁰ И у својим каснијим предлозима Војном заповеднику Србије, Турнер је, ради гушења устанка, тражио ликвидирање Јевреја и Рома, с тим што је проширио круг социјалних група међу Србима из којих је требало узимати жртве. Предложене мере су биле сличне онима које су примењиване у окупираној Пољској и у делу Словеније под немачком окупацијом. У свом обраћању војном команданту Србије, 28. јула 1941, Турнер је предлагао да се устанак угуши масовним стрељањима, исељавањем и расељавањем Мачве, ликвидацијом интелигенције, незадовољника, Јевреја и Цигана.⁴¹ Исте мере Турнер је предложио 21. септембра 1941. Војном команданту Србије генералу Данкелману.⁴² Новопостављени опуномоћени и командујући генерал у Србији Беме је поступао у складу са наређењем о стрељању 100, односно 50 лица за немачког погинулог или рањеног војника, као и са Турнеровим предлозима. У свом наређењу од 10. октобра 1941. Беме је навео да се као таоци, уз комунисте, ухапсе и сумњиви мушкарци, сви Јевреји и делимично националисти и демократе.⁴³ У складу с овим предлозима и наређењима, 5. новембра 1941, у логору на Бањици је интернирано 169 врхунских српских интелектуалаца, високих чиновника, професора универзитета и академика, чији број је до краја тог месеца порастао на 189.⁴⁴

³⁹ Образложење пресуде Фукс Вилхелму и другима у: Ђорђе Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941–1945. Пресуде југословенских војних судова*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2009), 137. У изјави током истраге у логору Нојенгаме септембра 1945. Фукс је изјавио да је био против стрељања Јевреја. На суђењу у Београду, децембра 1946, бранио се тврдњом да је на стрељање слао Јевреје да би поштедео Србе; Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2012), 58–61.

⁴⁰ Војни архив (ВА), фонд Немачка архива, (НА), кутија 41В, ф.1, д.10/434–435.

⁴¹ Исто, кутија 41В, ф.1, д. 544–540.

⁴² *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, 448.

⁴³ *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, 502–503.

⁴⁴ *Zbornik NOR*, tom XII, knj. 1, Dokumenti Nemačkog rajha 1941, (Београд: Војноиздавачки завод, 1973), 594; видети и: *Дневник Владислава Д. Павловића о животу таоца у логору смрти на Бањици у таочким собама 3, 25 и 25 – Београд*, приредио Саво Андрић, (Београд: Историјски музеј Србије, 2003).

Током октобра 1941. масовно убијање становника Србије за немачке губитке током борби са устаницима достигло је свој врхунац. У наставку операције против устаника у западној Србији (у Јадру и Поцерини), од 10. до 20. октобра, према извештају 342. дивизије, убијено је 4.011 особа.⁴⁵ У селу Драгинац и околним селима ова дивизија је убила најмање 2.499 становника свих узраста и оба пола на веома бруталан начин. Међу жртвама је било 305 деце млађе од 10 година.⁴⁶ У Краљеву, које су нападале снаге комунистичког и ројалистичког покрета отпора, у периоду од 15. до 20. октобра 1941, стрељано је 2.255 мушкараца, међу њима најмање 106 особа млађих од 18 година.⁴⁷ У селима око Крагујевца, 19. октобра 1941, стрељано је 416 лица, а током велике егзекуције Крагујевчана, 21. октобра, убијена је 2.381 особа. Међу убијенима је био 301 дечак, –ученици крагујевачких гимназија и средњих школа.⁴⁸

Упоредо са стрељањем Срба, систематски су убијани Јевреји, у складу са ранијом праксом, као и наређењем генерала Бемеа од 10. октобра 1941. године. Тада су он и Вермахт преузели иницијативу за уништење Јевреја у Србији.⁴⁹ Највећим делом они су били заточени у Јеврејском пролазном логору у Топовским шупама у Београду. Њихово интернирање текло је сукцесивно и углавном је окончано 20. октобра 1941. године. Крајем истог месеца у Топовским шупама су интерниране велике групе Рома из Београда и околних села. Већ од средине септембра Роми су одвођени и у логор на Бањици. Због погибије 21 немачког војника генерал Беме је тражио од шефа Војноуправног штаба Турнера да одреди за стрељање 2.100 затвореника из концентрационих логора у Шапцу и Београду, првенствено Јевреја и комуниста.⁵⁰ Шеф Оперативне групе полиције Фукс је, 9. октобра, обавестио да ће наређење бити извршено. Према његовом извештају од 21. октобра 1941, током ове одмазде стрељано је укуп-

⁴⁵ K. Schmider, *Partisanenkrieg in Jugoslawien*, 71–72. Према ранијим истраживањима, током непуних месец дана, 342. дивизија је стрељала 3.631 лице; В. Глишић, *Терор и злочини*, 60.

⁴⁶ Ђорђе Вукмировић, *Од слободе до стратишта. Устанак и немачки злочини у Јадру*, (Лозница: Библиотека Вуковог завичаја, Удружење грађана „Меморијал Драгинац“, 2021), *passim*.

⁴⁷ Силвија Крејаковић, *Идентитети жртва стрељаних у Краљеву октобра 1941*, (Београд: Музеј жртва геноцида, 2013), 50.

⁴⁸ Станиша Бркић, *Име и број. Крагујевачка трагедија 1941*, (Крагујевац: Спомен-парк Крагујевачки октобар, 2007), 17–37, 95.

⁴⁹ W. Manoschek, „*Serbien ist judenfrei*“, 84.

⁵⁰ *Zbornik NOR*, том I, књ. 1, 480–481. Чини се да стрељања по овој наредби нису била окончана ни до 20. октобра 1941; исто, 496, 500, 526–528, 544–545.

но 2.200 Срба и Јевреја,⁵¹ а због погибије два немачка војника у Београду, 17. октобра стрељано је 200 комуниста и Јевреја.⁵²

У врху немачке војноокупационе управе постојала су неслагања око даљег поступка са Јеврејима у Србији. Представник министарства иностраних послова посланик Феликс Бенцлер (*Felix Benzler*) и његов претпостављени у министарству Франц Радемахер (*Franz Rademacher*), шеф јеврејског реферата, залагали су се за депортовање 8.000 Јевреја из Србије у Румунију или на Исток. Међутим, став врха немачке полиције у Берлину био је да за то не постоје услови. Ипак, Бенцлер је и даље инсистирао на депортовању, правдајући свој предлог војним разлозима. У свом писму министру спољних послова Јоахиму Рибентропу (*Joachim Ribbentrop*), крајем септембра 1941, истакао је да је интернирање Јевреја у Србији немогуће, јер се предвиђа интернирање око 20.000 људи из устаничких подручја.⁵³ Да би се ово питање разјаснило, у Београд су упућена двојица представника Адолфа Ајхмана, шефа јеврејског реферата у Главној управи безбедности Рајха. На конференцији представника берлинске полицијске централне установе, министарства спољних послова Радемахера и полиције у Србији, одржаној 18. октобра 1941, установљено је да се не ради о 8.000 него о 4.000 мушкараца Јевреја. Од њих је 3.500 требало стрељати, а преосталих 500 употребити за одржавање реда и снабдевања у гету где би били смештени преостали Јевреји. Установљено је да се ради о 20.000 Јевреја, углавном жена, деце и старца са којима је требало интернирати око 1.500 мушкараца Рома, које је такође требало стрељати. Гето би се формирао у Београду у „циганској четврти“, одакле би заточеници били упућени у логор на „српском острву Митровица“. Тамо би се изградила два логора: један за Јевреје и Роме, а други за „50.000 српских талаца“. И овај јеврејски логор би био само пролазна станица за неки од логора на Истоку. То је само привидно био уступак Бенцлеру, јер се и његово министарство залагало да се „јеврејско питање“ реши у самој Србији.⁵⁴ Показало се да је број од 20.000 преосталих Јевреја превисок, па се касније помињао број од 10.000.

При доношењу одлуке о интернирању преосталих Јевреја, делом и Рома, у логору на „српском острву Митровица“ имало се у виду да се у Засавици код Митровице гради велики концентрациони логор. То се види и по помињању броја од 50.000 планираних српских заточеника. У складу са закључцима конференције о решавању „јеврејског питања“, ту је требало саградити и логор за Јевреје и Роме.

⁵¹ Исто, 554–555.

⁵² Исто.

⁵³ W. Manoschek, „Serbien ist judenfrei“, 106–107.

⁵⁴ ВА, НА, mikrofilm London, r-1, s-297108; M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, 36–37.

Из извештаја Оперативне групе полиције од 20. октобра 1941, види се да се већ поступало по закључцима конференције у Београду. Завршено је интернирање мушкараца Јевреја, наређено је њихово ликвидирање и већ је припремљен гето за интернирање 10.000 чланова њихових породица.⁵⁵ Међутим, у Засавици је грађен само један логор, који је требало да буде централни концентрациони логор за окупирану Србију. Међутим, као што је већ наведено, генерал Беме је, 28. октобра 1941, одлучио да се, због поплаве, прекине изградња логора у Засавици и да се нови логор уреди у павиљонима Београдског сајма. Он је намеравао да нови логор употреби за масовно интернирање „српских талаца“, односно устаника и становништва са устаничких подручја. Предвидео је да се по изградњи логора „не пре 1. децембра 1941.“ тамо депортују сви затвореници из логора у Шапцу.⁵⁶ Међутим, логор на Сајмишту је добио намену везану искључиво за „konaчно решење јеврејског питања“, бар за неко време.

У складу са закључцима конференције у Београду, шеф Војноуправног штаба Турнер је, 26. октобра 1941, тражио од подређених војноуправних команди да се изврше потребне припреме за интернирање жена и деце Јевреја и Рома у један сабирни логор. То је образложио намером да се „овај елеменат немира исели и тиме уклони из српског простора“.⁵⁷ Турнер је знао да је за место новог логора, крајем октобра, изабрано Сајмиште, па је 3. новембра 1941. наредио свим фелдкомандантурама да се као таоци похапсе сви Јевреји и Роми. Тражио је да се попишу и да се изврше припреме за њихово пребацивање у један „сабирни логор у близини Београда. Тачан датум следи. Рок за смештај: 15. новембар 1941.“⁵⁸

Већ крајем септембра 1941, у писму министру спољних послова Рибентропу Бенцлер је тврдио да је „јеврејско питање [...] у овом тренутку овде политички најважнији проблем“.⁵⁹ То је, у време нараслог устаничког покрета, било далеко од стварности, али је било у складу са идеологизованим погледом на рат као сукоб са „светским јеврејством“, који је у Србији оличавао комунистички устанички покрет. На томе се заснивало и апсурдно Турнерово навођење да су јеврејске и ромске жене и деца „елеменат немира“. Обојица су се залагала за депортовање преосталих Јевреја из Србије. Очекивање да ће то повољно деловати на каријеру било је један од важних разлога за залагање да се што пре реши „јеврејско питање“.

⁵⁵ *Zbornik NOR*, том I, knj. 1, 543–545.

⁵⁶ W. Manoschek, „*Serbien ist judenfrei*“, 76.

⁵⁷ *Zbornik NOR*, том I, knj. 1, 564–566.

⁵⁸ *Zbornik NOR*, том XII, knj. 1, 589.

⁵⁹ W. Manoschek, „*Serbien ist judenfrei*“, 105.

С обзиром на то да се Београдско сајмиште налазило на територији усташке државе, односно града Земуна, посланик Бенцлер се већ 29. октобра обратио немачком посланству у Загребу. Затражио је сагласност да Сајмиште буде употребљено као пролазни логор „у којем би најпре биле смештене депортоване јеврејске жене и деца”. Из посланства у Загребу је, 11. новембра, одговорено да су Хрвати пристали, али под условом да логор чувају Немци и да снабдевање буде са српске, а не са хрватске територије.⁶⁰ Према Бенцлеровом извештају од 8. децембра 1941, Хрвати су „испољили разумевање да Јевреји буду пребачени у Земун, као у један пролазни логор”.⁶¹

Одлука генерала Бемеа од 28. октобра 1941. да се концентрациони логор уместо у Засавици уреди на Београдском сајмишту није значила да је тада одлучено да се ту изгради логор за Јевреје и Роме,⁶² већ да се „сабирни логор” изграђен „по типу немачких концентрационих логора”, уместо у Засавици, уреди на Београдском сајмишту. Другим речима, та одлука била је резултат нужности промене локације за велики концентрациони логор који је требало да прими прво 50.000, а затим 500.000 људи. То је била нереална процена, али показује да је постојала намера да се устанички покрет у Србији угуши масовним репресалијама и расељавањем устаничких крајева, за шта је нови логор требало да послужи. Врхунац устанка у Србији трајао је до почетка новембра 1941, а затим, крајем истог месеца, доживео слом, када је извршена реокупација устаничке територије у централној и западној Србији. У односу на овај горући проблем решавање „јеврејског питања” је за окупатора било од другоразредног значаја, тим пре што су у масовним репресалијама убијени безмало сви мушкарци јеврејске, а делом и ромске националности.. Намера да се њихове породице заточе у логору у Засавици, а затим у новом логору на Београдском сајмишту није могла да се спроведе до почетка децембра 1941. и окончања војне операције против устаника. Према извештају оперативног одељења штаба генерала Бемеа команданту оружаних снага на Југоистоку, 5. децембра 1941, „одложено је исељавање жена и деце устаника, као и осталих непоузданих елемената у Банат”, а „сви Јевреји и Цигани биће пребачени у концентрациони логор код Земуна”.⁶³ Наређење о њиховом интернирању било је једно од последњих које је генерал Беме издао пре него што је, 6. децембра 1941, предао дужност опуномоћеног и

⁶⁰ Christopher R. Browning, „The Final solution in Serbia. The Semlin Judenlager”. A Case Study, *Yad Vashem Studies*, XV, Jerusalem, 1983, 59.

⁶¹ ВА, НА, микрофилм Лондон, р-1, с-297101. У документу је за овај логор употребљен назив „Übergangslager”.

⁶² В. Глишић, *Терор и злочини*, 89.

⁶³ *Zbornik NOR*, том I, knj. 1, 624–625; исто, том XII, knj. 1, 721.

командујућег генерала у Србији генералу Паулу Бадеру. Он је затим са штабом 18. армијског корпуса упућен на Источни фронт.

После пораза устанка и одлагања планова о масовном расељавању и интернирању српског становништва, показало се да је за потребе окупационих снага била довољна постојећа мрежа логора. Тек тада је могао да се спроведе закључак с београдске конференције о интернирању породица стрељаних Јевреја и Рома. Прве групе Јевреја и Рома доведене су у јеврејски логор у Земуну 8. децембра 1941, а 15. децембра тамо је било већ 5.281 заточеника.⁶⁴ Холокауст у Србији тада је ушао у своју последњу фазу која је окончана убијањем Јевреја заточених у логору на Београдском сајмишту, од краја марта до 10. маја 1942. године.

Мрежа сталних или привремених логора која је у Србији формирана од почетка јула 1941. имала је кључну улогу у гушењу устанка у Србији. Њихова основна намена била је да служе за масовна интернирања и стрељања за немачке губитке у борбама са устаницима. Мрежу сталних логора сачињавали су логори на Бањици у Београду, формиран 5. јула 1941, у Шапцу, формиран 20. јула, и Нишу, формиран септембра 1941. године. За територију Баната испостава немачке Службе безбедности формирала је, 20. јула 1942, логор у Великом Бечкереку (данас: Зрењанин)⁶⁵, чиме је окончано оснивање мреже сталних немачких логора за целу територију окупиране Србије. Стални логори служили су и као места за интернирање талаца, затим стварних или потенцијалних противника окупације, али и неких других категорија. Према процени опуномоћеног и командујућег генерала у Србији генерала Бадера, од 20. децембра 1941, на пролеће се очекивало обнављање устанка.⁶⁶ Ова процена се показала углавном као погрешна, али је утицала на питање интернирања и на улогу логора. Почевши од априла 1942. године, стални логори у Србији били су извор присилне радне снаге за концентрационе и радне логоре у Немачкој или у окупираним земљама, укључујући саму Србију. У томе су главну улогу имали логор на Београдском сајмишту и логор на Бањици у које су упућивани заточеници из других логора ради слања на присилни рад. То је био и резултат промене политике према заробљеним устаницима и њиховим симпатизерима, што је био одраз све веће потребе немачке ратне привреде за раденом снагом. Маја 1942. улогу централног немачког логора у Србији преузео је логор на Београдском сајмишту, који је у међувремену променио своју намену и носио назив Прихватни логор Земун, (Anhaltelager Semlin).⁶⁷

⁶⁴ *Zbornik NOR*, том XII, knj. 1, 797.

⁶⁵ Branislav Popov Miša, *Nemački zatvori i koncentracioni logori u Banatu 1941–1944*, (Београд: Institut za savremenu istoriju, 1992), 189–198.

⁶⁶ *Zbornik NOR*, том XII, knj. 1, 799.

⁶⁷ M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, 222–223.

Привремени логори служили су готово искључиво за интернирање заробљених припадника устаничког покрета, њихових симпатизера и цивилног становништва и као места са којих су људи одвођени на губилишта. Међу привременим логорима најважнији су били Пролазни логор у касарнама на Сењаку у Шапцу и Јеврејски пролазни логор у Топовским шупама у Београду. Јеврејски пролазни логор искључиво је служио за одвођење Јевреја и Рома на масовна стрељања и престао је да постоји у време формирања Јеврејског логора Земун. Да ће окупационе власти користити логоре као извор присилне радне снаге најављивало се већ новембра 1941. године. До тада су присилни радници углавном били Јевреји, било да су заточени у неком од логора, било да су ван њих. Искоришћавање интернираних за радну снагу било је предвиђено наређењем генерала Бемеа од 21. септембра 1941. године. Иницијативу за ангажовање заточеника из логора за рад имао је генерални опуномоћеник за привреду у Србији Франц Нојхазен (Franz Neuhausen). Према извештају генерала Бемеа од 10. новембра 1941, да би се повећала производња у руднику Костолац, услед повећане потребе електричне централе у Београду, „генерални опуномоћеник за привреду у Србији ставио је руднику на расположење, као помоћне раднике, 300 мушкараца из концентрационог логора у Шапцу.”⁶⁸ Упућивање заточеника из овог логора на рад у руднике угља се наставило истог месеца. Према извештају генерала Бадера од 20. новембра 1941, из овог логора је у угљенокоп Сењски рудник упућено 300 мушкараца, а у руднике лигнита Костолац и Кленовик (северно од Пожаревца) још 300 мушкараца.⁶⁹

Према немачким изворима, у периоду од 1. августа до 5. децембра 1941. године, у борби је убијено 11.000 устаника, док је као одмазда за губитке стрељано скоро 22.000 људи. При томе је немачка војска имала нешто мање од 600 погинулих.⁷⁰ Иако је број тешко прецизније утврдити, значајан број убијених, можда и половина, били су затвореници мреже логора у Србији, која је формирана упоредо са током војних операција против устаника и била је њихов неодвојив део.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Војни архив, Београд, фонд Немачка архива.

Алексић, Драган. *Привреда Србије у Другом светском рату*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2002.

Begović, Sima. *Logor Banjica 1941–1944*, knjiga 1, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989.

⁶⁸ *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, 592.

⁶⁹ *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, 606. Видети и: Milan Koljanin, „Logori kao izvor prinudne radne snage u Srbiji 1941–1944“, u S. Schmid, M. Pisarri (prir.), *Prinudni rad u Srbiji*, 46–47.

⁷⁰ Б. Х. Шепард, *Терор на Балкану*, 170. Видети и: В. Глишић, *Терор и злочини*, 79.

Божовић, Бранислав. *Београд под комесарском управом 1941. године*. Београд: Институт за савремену историју, 1998.

Божовић, Бранислав. *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2012.

Бркић, Станиша. *Име и број. Крагујевачка трагедија 1941*. Крагујевац: Спомен-парк Крагујевачки октобар, 2007.

Browning, Christopher R. „The Final Solution in Serbia. The Semlin Judenlager”. A Case Study, *Yad Vashem Studies*, XV, Jerusalem: 1983, 55–90.

Дневник Владислава Д. Павловића о животу таоца у логору смрти на Бањици у таочким собама 3, 25 и 25 – Београд, приредио Саво Андрић, Београд: Историјски музеј Србије, 2003.

Evans, Richard J. *The Third Reich at War 1939–1945*, London: Allen Lane, 2008.

Filipović, Stanoje. *Logori u Šarpcu*. Novi Sad: SUBNOR Srbije, 1967.

Фридлендер, Сол. *Године истребљења. Нацистичка Немачка и Јевреји 1939–1945*, превела с енглеског језика Миљана Протић, Београд: Завод за уџбенике, 2013.

Глишић, Венцеслав. *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*. Београд: Рад, 1970.

Herbert, Ulrich. *Geschichte der Ausländer Beschäftigung in Deutschland 1880 bis 1980. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*, Berlin-Bonn: J. H. W. Dietz, 1986.

Koljanin, Milan. „Poslednje putovanje Kladovskog transporta”, u Andrej Mitrović (ur.), *Kladovo transport. Zbornik radova sa okruglog stola, Beograd, 19.oktobar 2002*, Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2006. 84–98.

Koljanin, Milan „Logori kao izvor prinudne radne snage u Srbiji 1941–1944”, u Sanela Schmid, Milovan Pissari (ur.), *Prinudni rad u Srbiji. Proizvođači, korisnici i posledice prinudnog rata 1941–1944*, Zbornik radova, Beograd: Centar za istraživanje i edukaciju o Holokaustu, 2018, 44–53.

Кољанин, Милан. „Логори у Топовским шупама на Аутокоманди у Београду (1941–1944)” (у штампи).

Крејаковић, Силвија. *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2013.

Kreso, Muharem. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944. (Sa osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan*, Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979.

Лопичић, Ђорђе. *Немачки ратни злочини 1941–1945. Пресуде југословенских војних судова*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2009.

Manoschek, Walter. „Serbien ist judenfrei”. *Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/41*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1993.

Mazover, Mark. *Mračni kontinent. Evropa u dvadesetom veku*, prevod sa engleskog Aleksandra Dragosavljević, Beograd: Arhipelag, 2011.

Миловановић, Мирослав М. *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*. Београд–Ниш: Институт за савремену историју, Народна књига, Општински одбор СУБНОР-а Ниш, 1983.

Micković, Evica. Radojičić, Milena. „Koncentracioni logor Beograd–Banjica u okupiranom Beogradu – arhivska građa“, U: *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd–Banjica (1941–1944)*, tom I, urednik Evica Micković, Milena Radojičić, (prir.), 50–58. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009.

Micković, Evica. Radojičić, Milena (prir.). *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd–Banjica (1941–1944)*, tom I, Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009.

Николић, Коста. *Историја Равногорског покрета*, књига прва, Београд: Српска реч, 1999.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Pisari, Milovan. *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*. Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2014.

Popov, Branislav Miša. *Nemački zatvori i koncentracioni logori u Banatu 1941–1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.

Ristović, Milan. *Nemački 'novi poredak' i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar; 1991.

Schlarf, Karl–Heinz. *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–1944*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, 1986.

Schmid, Sanela. Pisarri, Milovan (ur.). *Prinudni rad u Srbiji. Proizvođači, korisnici i posledice prinudnog rada 1941–1944*. Beograd: Centar za istraživanje i edukaciju o Holokaustu, 2018.

Schmider, Klaus. *Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941–1944*. Hamburg–Berlin–Bonn: Verlag E.S. Mittler & Sohn GmbH, 2002.

Шепард, Бен Х. *Терор на Балкану. Немачка војска и партизански начин ратовања*. превела с енглеског Алиса Кољеншић Радић, Београд: Магелан Прес, 2014.

Вукмировић, Ђорђе. *Од слободе до стратишта. Устанак и немачки злочини у Јадру*. Лозница: Библиотека Вуковог завичаја, Удружење грађана 'Меморијал Драгинац', 2021.

Isti. „Concentration camps in Serbia (1941–1944)“, u *The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945*, Belgrade: The Institute for Contemporary History, Narodna knjiga, 1977.

Вучковић, Звонимир. *Сећања из рата*. Београд: ИП Чича, 1990.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I, knj. 1, *Borbe u Srbiji 1941 god*. Beograd: Vojno–istorijski institut Jugoslovenske armije, 1949.

Isto, tom XII, knj. 1, *Dokumenti Nemačkog rajha 1941*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1973.

Ново Време, 1941.

Обнова, 1941.

Dr. Milan Koljanin, Senior Research Fellow
Institute for Contemporary History
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: mbkoljanin@gmail.com

THE ROLE OF CONCENTRATION CAMPS IN SUPPRESSING THE UPRISING IN SERBIA IN 1941

(Summary)

The internment of tens of thousands of people in the newly created network of permanent and temporary camps was an important integral part of actions of the occupation forces in Serbia during the suppression of mass insurgent movement in the summer and autumn of 1941. The main purpose of these camps was to be a reservoir of people to be shot for the German losses in the battles with the insurgents in the proportion of 100 for one killed, or 50 for a wounded German soldier or Volksdeutsche. The network of permanent camps consisted of camps at Banjica in Belgrade, Šabac and Niš. For the territory of Banat, a camp was formed in Veliki Bečkerek (today Zrenjanin), ending the formation of a network of permanent camps. They also served as a place of internment of hostages, real or potential opponents of the occupation, but also some other categories of men and women. Starting from April 1942, permanent camps in Serbia were given the function of a source for forced labor in concentration and labor camps in Germany or in occupied countries, including Serbia itself. The main role was played by the camp at the Belgrade Fair and the camp at Banjica, where detainees from other camps were sent for forced labor. This was also the result of a change in policy towards captured insurgents and their sympathizers, which was a reflection of the growing need of the German war economy for labor. In May 1942, the role of the central German camp in Serbia was taken over by the camp at the Belgrade Fair, now under the name Anhaltelager Semlin (Prihvatni logor Zemun). Temporary camps served almost exclusively for the internment of captured members of the insurgent movement, their sympathizers, civilian population and as a source of people for mass shootings. Among temporary camps, the most important were the Transit Camp in the barracks on Senjak, in Šabac and the Jewish Transit Camp Topovske Šupe (Cannon Sheds) in Belgrade. The second camp served exclusively as a source of Jews and Roma for mass shootings and was the main and largest reservoir of these categories of prisoners. The camp ceased to exist at the time of the formation of the Jewish Camp Zemun, which, after the killing of the Jewish prisoners, became the central German camp in occupied Serbia.

KEY WORDS: World War II, Yugoslavia, Serbia, occupation, uprising, shootings, Holocaust, camps, internment